

Een duivelbanner in Wolvega ?

Willem de Blécourt

Bij het publiceren van overleveringen (sagen) over toverij is het belangrijk zo nauwkeurig mogelijk informatie te verschaffen over plaats en tijd van de gebeurtenis en over de identiteit van de betrokkenen. Zonder deze gegevens is het nogal lastig het onderzoek boven het anecdotische niveau uit te laten stijgen en een cultureel facet - wat toverij is - te plaatsen in zijn sociale en overige contexten. Het enige positieve aan onvolledige teksten is, dat ze soms aardige puzzels kunnen opleveren. Een van die puzzels, bestaande uit twee delen, volgt hier.

Een unieke vermelding

In 1947 publiceerde Sinninghe een artikeltje over Friese duivelbanners, met verstrooide informatie maar zonder bronvermeldingen¹. Voor het eerste, als inleiding te beschouwen deel van zijn verhaal is dat niet bijzonder problematisch. Het bevat een lippendienst aan de modieuze parapsychologie, dankzij welke 'men een andere kijk (heeft) gekregen op de gaven van zieners en belezers' en twee voorbeelden van duivelbanners waarvan er een vrij eenvoudig tot de gepubliceerde bron herleid kan worden². Anders ligt dat bij de hoofdmoot van het stuk, een verhaal over een betovering in het Overijsselse Breklenkamp, waarbij een duivelbanner in Wolvega werd geconsulteerd. Deze duivelbanner is naamloos.

Er is, zij het verspreid, in vergelijking tot de rest van Nederland relatief veel over Friese duivelbanners gepubliceerd³. Tot nu toe is Sinninghe's artikel echter de enige publikatie waarin aan een duivelbanner in Wolvega wordt gerefereerd. Op zich hoeft dat geen achterdocht op te wekken. Met name lokale duivelbanners zijn wel eens aan de aandacht van volkskundigen ontsnapt en eenmalige verwijzingen zijn niet ongevoen. Bovendien schreef Sinninghe dat hij de hand had weten te leggen op 'een zestig jaar oude briefwisseling', hetgeen de door hem geparafraseerde beschrijving omstreeks 1885 plaatst; en zo vreselijk veel publikaties over het dagelijks leven in Friesland's zuidwest-hoek uit die tijd zijn er nu ook weer niet. In principe zou er dus in de laatste helft van de negentiende eeuw een duivelbanner in Wolvega kunnen hebben gewoond. Het probleem is, dat deze duivelbanner, gezien het feit dat degenen die hem raadpleegden een behoorlijke afstand overbruggen, vrij bekend moet zijn geweest en zodoende in krant artikelen vermeld

had moeten zijn. Maar in de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (waar toch heel wat berichten over Friese duivelbanners in staan) ben ik geen duivelbanner uit Wolvega tegengekomen. Voordat ik de oplossing van het raadsel geef, is het zinvol enige aandacht te besteden aan Sinninghe's niet opgegeven bron en aan de wijze waarop hij die heeft bewerkt.

Een 'heksenproces' te Breklenkamp

Van 1941 tot 1947 was Sinninghe werkzaam op het Amsterdamse volkskunde bureau⁴. Bij de belendende afdeling dialectologie der Koninklijke Nederlandse akademie van Wetenschappen berust een ongedateerd handschrift van J.G. van Teeffelen uit Denekamp, dat zonder enige twijfel als bron is te beschouwen voor Sinninghe's mededelingen in *Nieuw Friesland*⁵. Het gedeelte over het betoveringsgeval in het vlak bij Denekamp gelegen Breklenkamp is als volgt.

"Van een heksenproces dat voor weinige jaren in de Buurtschap Breklenkamp -Pruisisch gedeelte- door de grensregeling tusschen Nederland en Hannover in 1824 is de buurtschap Breklenkamp gesplitst in Nederlandsch en Hannoversch (thans Pruisisch) Breklenkamp- eene heksen geschiedenis afgespeeld, waarbij ik een oogenblik wil verpozen.

De vrouw van Hendrik Kuiper geb. Scholten - de naam van de vrouw is Hendrikje Aleit - kwam in het kraambed. Tengevolge dier bevalling trad bij de vrouw de ziekte in, die in de geneeskunst onder den naam: 'mania puerperarum' bekend is. De vrouw was woedend op haar man, haar kind ja op ieder die in hare omgeving was of kwam. Soms toonde zij zich zeer bedaard en trachtte dan man of kind in haar bereik te krijgen. Doch was zij eenmaal zoo ver, dat ze de bedoelde persoon in hare macht had dan poogde ze onder woest schreeuwen moord te plegen. In den beginne toen men met die vlagen nog minder bekend was zag ze haar man op een avond met een mooi praatje bij haar op het bed te krijgen. Zoodra zij bemerkte dat haar man de oogen look, vloog zij op hem en trachtte hem, door 't dichtdrukken der keel, te worgen. De wacht in huis snelde toe en ontzette hem nog bij tijds. - Eens verzocht zij om 't kind, om het de borst te kunnen geven. de oppasser deed het, doch zodra had zij 't kind niet in den arm of zij poogde het tegen hare borst dood te drukken. De wacht had moeite 't haar weer te ontweldigen. Nu werd het kind bij een familielid gebracht en de man wachtte zich wel om weer bij zijne vrouw op het bed te komen. Niettegenstaande de zekere verklaring van de dokter van *niet*, werd door de familie en de heele buurt eenparig verklaard dat ze *wel* behekt was. - Nu werd er een familie- en buutraad

gehouden en er werd besloten een 'Heksenbezweerder' te gaan spreken. De één wist hier de ander daar een deskundige als de beste aan te wijzen. Eindelijk werd besloten naar Wolvega - aan den straatweg tusschen Heerenveen en Zwolle - te gaan. Zekeren Hendrik Jan Oortman - in den wandel veld-Hinnik-Jan genaamd - was er al eer heen geweest voor een' Duitschen boer. Deze wist den weg kende den man, en werd dus uitgezonden om den 'Heksenbezweerder' te gaan spreken en zoo nodig mee te brengen.

De man wist - zoo Oortman bij zijne terugkomst vertelde al dadelijk wat hij kwam doen (dit is zeer begrijpelijk, want Oortman had ruim een half uur op den Kunstenaar moeten wachten, in dien tijd koffie gedronken en aan de Vrouw des huizes alles verklapt wat hij wist, zoo als ik uit zijn eigen verhaal - en gisteren heb ik het hem voor de zekerheid nog is op nieuw laten vertellen - kan opmaken. Hij kwam voor eene vrouw jong kraams en zoo en zoo gesteld, wat Oortman al te maal met Ja moest beantwoorden. Hij stond dan ook versted over de alwetendheid van dien man. - De kundige (!) man verklaarde dan ook, dat de vrouw werkelijk behekst was. Hij behoefde echter niet mee te gaan. Hij zou wel wat klaar maken, en vroeg dan ook bepaald hoeveel uit en ingangen er aan het huis waren. Antwoord 7. De man verdween daarna in zijn laboratorium. Na twee uren kwam hij weer te voorschijn, met 7 gedrochtjes, dat poppetjes moesten verbeelden en een pakje kruiden, en zag er inmiddels uit als of hij met de heksenwereld slaags geweest was. - Nu begon hij: 'Vriend'. Luister nu goed wat ik U zeg. Gij moet U haasten om thuis te zijn, want het is erg met die vrouw. Die 't gedaan heeft zit in de buurt. Zoodra ge thuis komt moet ge voor ge eet of drinkt dadelijk onder iederen drempel een popje begraven, en de kruiden in een 'grooten pot met water koken. Door de zaken, die onder de dorpels liggen kan de heks niet er overkomen, en door de kruiden die in den pot koken moet de heks komen.' - Ik heb vergeten op te merken dat het in April was, en des n/m 4 uur toen Oortman retourneerde. - 'Ge zult wel een heele tijd moeten koken eer de heks komt, want ge begrijpt, dat ze daar op tegen zal hebben, maar niet opgeven net zoo lang te ze er is.

Na deze instructie - geld vragen deed hij niet hij wilde alleen maar helpen deed Oortm. zijne gave en spoedde zich naar Breklenkamp. Zoodra Oortman dan ook thuis was begon men met de uitvoering der voorschriften. Op 't zelfde oogenblik werd onder iederen uitgang een poppetje begraven, en 't water kookte weldra, dat het spartelde. De kruiden verspreiden weldra een eigenaardigen geur door de keuken, doch niemand wist welke. Die beweging en drukte had zool bijna anderhalf uur geduurd en er kwam maar geen heks of heksgelijken opdagen. De Spelers van het drama werden al ongeduldig en gingen al eens uitkijken of ze nog niet kwam maar neen! 't Geduld werd schrikkelijk op de proef gesteld. Men begon reeds aan het wel slagen te wanho-

pen. - Daar gaat onverwachts de 'bovendeur' - de voordeur men onmiddellijk in de keuken liep waar de bewuste kruiden gekookt werden - open en vertoont zich een man, die zijn hoofd door de deur steekt maar niet binnen komt. Allen riepen als uit een mond 'dor isse' - daar is de verwachtte persoon. En deze werd als de verrichter der wandaad uitgekreten. Hij kan heksen.

Wat was echter 't geval. - Een zekere 'Leusman' - tot de Buurt Praisensch Breklenkamp behorende - was op de hoogte waar het heksen proces gevoerd werd aan 't wortelzaad zaaien, en wilde, daar de zijne onbruikbaar was geworden, eene andere leenen, om gedaan werk te kunnen maken. En uit bescheidenheid bleef hij, daar zijne klompen vol modder en drek zaten op de stoep staan en wilde daar het verlangde voorwerp vragen. Doch de man werd door opgemelde uitroepen als versted staan en kreeg geen kans zijne vraag te doen of om binnen te gaan, en - Leusman kon sedert dat oogenblik heksen. De man is reeds dood maar zijne kinderen hebben de kunst geërfd. - En de vrouw? Ze leeft nog en is dus genezen, doch niet door de 'heksenkruiden' uit Wolvega, maar zeer langzaam heeft de natuur zich gered; bijna een jaar verliep er eer de vrouw weer zich zelf was."

Een nadere uitwerking van de hier geschetste gebeurtenissen is op deze plaats niet noodzakelijk; Dick Schlüter bereidt namelijk een promotieonderzoek voor naar toverij in Twente, Oost-Gelderland en de aangrenzende Duitse gebieden. In het hierna volgende artikel gaat hij verder op deze zaak in. Wat maakte Sinninghe van de tekst? Dit.

"De heksenmeester van Wolvega wist ook de betoveringen te breken en de heksen te dwingen kleur te bekennen. Uit een zestig jaar oude briefwisseling heb ik na kunnen gaan hoe hij dat deed. Het betrof hier een geval van geestestoornis, die zich geopenbaard had na de bevaling. De vrouw in kwestie was gevaarlijk voor haar omgeving. Uren lang kon zij zwaarmoedig voor zich uit staren, om dan plotseling in een laaiende drift haar huisgenoten aan te vallen. De bureu - de vrouw woonde te Breklenkamp in Overijssel - kwamen bijeen en stelden de diagnose: betoverd!

Veld-Hinnik-Jan, die al eens te samen met een duitse boer bij de duivelbanner was geweest en dus de weg en de spraak kende, werd door de buurt afgevaardigd. Toen zij bij de meester in Wolvega kwam, bleek deze reeds van het geval op de hoogte; hij bevestigde dat de zieke behekst was. Daarvoor hoefde hij niet naar Breklenkamp te komen. Wie het gedaan had zou spoedig blijken beloofde de duivelbanner. Hij behoefde alleen maar te weten hoeveel uit- en ingangen het huis had. 'Zeven' was het antwoord.

De meester verdween daarna in zijn laboratorium. Na twee uur kwam

hij te voorschijn met een pot met kruiden en zeven poppetjes van was, hij zag er uit alsof hij met de hele heksenwereld slaags was geweest.

'Luister goed naar wat ik je zeg,' zei hij. 'Je moet je haasten om thuis te komen, want het is heel erg met die vrouw. Die het gedaan heeft, zit in de buurt. Zodra je terug bent, moet er onder iedere drempel een poppetje begraven worden; daarna moet een grote ketel met water gekookt worden. De heks kan nu niet meer over de dorpels stappen en toch is hij gedwongen om naar het huis te komen. Je zult wel eens een hele tijd moeten koken, want je begrijpt dat zij zich tot het laatste toe tegen mij zal verzetten. Maar het zal haar niet baten.'

Nadat Veld-Hinnik-Jan hem bedankt had en een gift had achtergelaten - geld vragen deed de meester niet - spoedde hij zich naar het dorp. Zodra hij terug was, werd er onder iedere uitgang een poppetje begraven, waarna de kruiden met water werden opgezet. Weldra broebelde het water en de kruiden verspreidden een alles doordringende geur. Het duurde lang, bijna anderhalf uur . . . toen onverwachts de bovendeur van de keuken geopend werd en een hoofd verscheen. Het was het hoofd van iemand die over de grens in Pruisisch Brekelenkamp woonde en algemeen als een tovenaer bekend stond. Wel beweerde hij later dat hij op zijn akker bezig was geweest om wortelzaad te zaaien, en enkel een spade had willen lenen, maar niemand geloofde hem. Hij kreeg trouwens op dat moment geen kans om naar binnen te gaan of zich verstaanbaar te maken.

Eerst na verloop van een jaar genas de vrouw langzaam; de natuur bleek sterker dan de zwarte of witte magie. Deze duivelbanner van Wolvega stierf omstreeks 1880; zijn kinderen erfden echter de kunst en brachten haar op hun beurt in de praktijk."

De omissies, toevoegingen en veranderingen zijn evident. Wanneer het door Sinninghe gebruikte handschrift onvindbaar was gebleven, had de toverijzaak pas na uitzonderlijk veel moeite (en misschien zelfs helemaal niet) gesitueerd kunnen worden en zouden ook interessante details onbekend gebleven zijn. Het valt bovendien op dat Sinninghe de relativerende passage over de alwetendheid van de duivelbanner weglieft, waarmee hij de parapsychologie beslist geen dienst bewees. Ook heeft hij enkele regels over de 'heks' getransponeerd op de duivelbanner. Zo er dus een duivelbanner in Wolvega was, is het onzeker of deze omstreeks 1880 stierf.

Drie uren verder

Het handschrift biedt geen opheldering over de identiteit van de duivelbanner. Ik meen dat Van Teeffelen over deze kant van de zaak enigzins

foutief is ingelicht en dat in plaats van 'Wolvega' gelezen moet worden 'voorbij Wolvega'. Een krantebericht uit 1857 ondersteunt deze zienswijze⁶.

"STAPHORST. Dat het bijgeloof nog niet geweken is, bleek weder onlangs in de Brekkelenkamp in Twente. Eene vrouw aldaar werd, ongelukkig genoeg, krankzinnig. De menschen maakten nogtans de naastbestaanden wijs, dat zij behekst was en dit wel verholpen kon worden, maar dan moest men naar den duivelbanner. Men liet zich gezeggen en er is thans te dien einde iemand op reis naar ene plaats in Friesland 3 uren boven Wolvega, 3 dagr. van Brekkelenkamp gelegen. Er moeten in laatst gem. plaats veel Rooms. wonen."

Hier is duidelijk sprake van hetzelfde geval, dat nu exact gedateerd kan worden. En, 'ene plaats in Friesland 3 uren boven Wolvega' is iets anders dan 'Wolvega'. Drie uur gaans ten noorden van Wolvega (ik heb het niet nagelopen) ligt het plaatsje De Knipe, waar destijds een zeer beroemde duivelbanner woonde. Deze man werd onder andere vanuit Bentheim geraadpleegd, aldus een krantebericht uit 1858⁷.

"BLESSE 12 mei. Ten bewijze hoe beroemd (!) de 'duivelbanner' te Knijpe (Friesland) is, kan men berigten, dat vorige week in eene herberg alhier iemand vernachte, komende uit Ninhuis, (Hannover) ongeveer 40 uren gaans, om raad voor eene aldaar wonende 'betooverde' vrouw bij genoemden 'duivelbanner' te vragen. Bij de terugkomst vernam men voornamelijk dat de man voor ruim vier gulden aan kruiden ter genezing der vrouw had ontvangen. Overigens was hij gratis (!) bediend."

De vraag, wie de onttoveringsdeskundige in De Knipe was, vormt het tweede deel van de puzzel.

De duivelbanners van De Knipe

In 1950 publiceerde Van der Molen een artikel over een betovering in het Friese Diken⁸. Hij wist daarin zowel een tekst van Dykstra te dateren, als het gezin waarin de betovering plaatsvond te identificeren. De vader, Jacob Hepkes Hepkema, maakte in 1826 of 1827 op aanraden van familie en kennissen zelfs een reis naar 'den duivelbanner in de Knijpe' om raad te vragen, nadat de hulp van twee doktoren geen uitkomst had geboden.

"Hij [Hepkema] was geen man, die met dergelijke dingen ophad, maar in den nood doet men soms iets waartoe men anders niet zou komen. Het eerste wat de duivelbanner hem toevoegde, was: 'Zool heb ik je daar al? Ik had je nog eerder verwacht, het staat niet zo best bij U aan huis.' En zo meer. Hij vertelde alles juist zoals 't was, ook dat Watze altijd raasde. 'Maar,' zeide hij, 'de jongen zal nu wel wat rustiger zijn.'

- Van dat oogenblik af, gelijk vervolgens bleek, was het kind rustig. Toen pake zoude heengaan zei de wonderdokter: 'je moet vanavond de kussens, waarop de kinderen slapen eens nazien, dan zult ge wel iets vinden'. - Dit deed hij, maar vond niets bijzonders. - De medicijnen die pake meêkreeg hielpen ook niet veel. De kinderen werden juist niet minder, maar beterden ook niet merkbaar⁹."

Van der Molen sloeg bij zijn reconstructie de duivelbanner over. Wel deelde hij mee dat de kleinzoon van Jacob Hepkes Hepkema, Jacob Tjebbes Hepkema - Dykstra's informant -, later een bekend journalist en uitgever van het *Heerenveense Nieuw Advertentieblad* werd. In die krant stond in 1889 het volgende bericht¹⁰.

"De bekende wonderdokter of duivelbanner uit de Knijpe, wiens rénommé zich verbreid had niet alleen door geheel Friesland, maar ook in *Groningen, Drente, Overijssel* en *Noord-Holland*, ja zelfs in Hanover is zondagnacht overleden. Hij was een goede man, die jarenlang met liefde zijne sukkelende zuster verzorgde. Zijn vader *Murk*, wien hij indertijd is opgevolgd, had een even wijdklinkende naam."

Aan de hand van de overlijdensakten van de Burgelijke Stand van Schoterland is betrekkelijk eenvoudig de identiteit van de overledene vast te stellen: op 24 februari stierf op 61-jarige leeftijd te Benedenknijpe Sjoerd Murks Brouwer, zoon van Murk Sjoerds Brouwer en Meike Jelles Woudstra. Over hem deelde Dykstra mee¹¹:

"Eveneens was nog voor korte jaren eene beroemdheid van eenige beteekenis als duivelbanner, zekere Sjoerd Kuiper in de Knijpe bij Heerenveen. Hoewel oogenschijnlijk in armoedige omstandigheden, leed hij toch zeker geen gebrek, want hij had eene goede praktijk. Lijders aan kwalen, waarmeê men vruchteloos jarenlang had 'gedokterd', en vooral betooverden kwamen dagelijks bij Sjoerd hulp en raad vragen, uit alle oorden des lands en zelfs wel van daarbuiten. Op verzoek bezocht hij ook de lijders in hunne woning. Bij zijn overlijden schijnt de kracht der gezondmaking op zijn broeder te zijn overgegaan."

Het is deze Sjoerd Brouwer geweest, die in 1857 hulp verschaftte bij het betoveringsgeval te Breklenkamp. Zijn vader, de te Oldeboorn geboren kuiper Murk Sjoerds Brouwer, was namelijk al op 21 oktober 1852 gestorven. Het lijkt me aannemelijk dat hij de een kwart eeuw eerder door Hepkema geraadpleegde duivelbanner was.

Bij de identificatie van duivelbanners in een bepaalde plaats is het dus nuttig rekening te houden met de mogelijke families waarbinnen de vaardigheden van het onttoveren en anderszins genezen werden overgegeven. In het kader van dit artikeltje voert het te ver om al de mij bekende berichten over de duivelbanners in de Knipe de revue te laten passeren¹². Wel wil ik er hier nog op wijzen dat het na het overlijden van

Sjoerd Brouwer geenszins met het onttoveren gedaan was - het geciteerde fragment uit Dykstra's boek wijst daar al op. Sjoerds broer, Lolke 'Goocheloorn' Brouwer, was zeker nog tot in 1921 als duivelbanner actief. In dat jaar berichtten de kranten¹³:

"De vroegere duivelbanner L.B. uit de Knijpe, is als verpleegde in het armhuis van Schoterland opgenomen. Zijn faam schijnt echter nog niet verminderd. Zoo kwam dezer dagen, naar gemeld wordt, een boer uit den omtrek B. halen. Zijn vrouw was 'bitsjoend' en B. moest den boezen geest verdrijven. De armvader gaf toestemming en B. oefent thans zijn 'practijk' uit op de boerderij. Voor enigen tijd kwam iemand van Urk hem het aanbod doen, zich op het eiland te vestigen, waarop de oude man echter niet is ingegaan."

"OUDEHASKE. Het licht der 20e eeuw is hier nog niet allerwege doorgedrongen. In het vorige no. is er reeds melding van gemaakt, dat de duivelbanner B., die in Schoterlands armhuis verpleegd wordt, ontboden was bij een 'bitsjoende' boerin in den omtrek. Welnu, dat was hier. En nu heeft men hier het toppunt van biggeloovigheid gezien. Tijdens de aanwezigheid van den duivelbanner bij de boerin - de operatie heeft vier dagen en nachten geduurd en in dien tijd mocht niemand den met allerlei onzin bezworen drempel overschrijden - was men in de omgeving zóó onder den indruk, en verkeerde men zóó in vreeze voor de uit te bannen geesten, dat men zelfs gewapend te bed ging, om zich tot het uiterste te kunnen verweren. Het is gelukkig niet nodig gebleken. Elk onheil is uitgebleven en de duivelbanner is alweer vertrokken. We leven dus nu weer in een volkomen gezuiverde atmosfeer. Of zouden er nog heel wat spinnewebben en stofnesten uit te ragen vallen, die niet met hun tijd hebben weten mee te gaan? Een geval als dit doet het ons wel vermoeden."

"OUDEHASKE. In verband met het onbevoegd uitoefenen der geneeskunst, stelt de Justitie een onderzoek in naar het jongste optreden van een duivelbanner, die te Oudehaske een boerin behandelde, welke betooverd was."

"BIJGELOOF. De duivelbanner, die in het armhuis te Heerenveen verpleegd wordt, krijgt in den laatsten tijd heel veel bezoek van 'betooverden' om genezing. Zij komen van wijd en zijd, zelfs uit Enschede. Het Burgerlijk Armbestuur heeft thans besloten deze bezoekers voortaan niet meer toe te laten."

Lolke Brouwer stierf op 1 januari 1927, 88 jaar oud, in het armhuis te Heerenveen.

Elementen van patronen

Vaststellen welke onttoveringsdeskundige wanneer, van waaruit en door wie werd bezocht, is meer dan een leuke tijdverdriving. Dat bijvoorbeeld Oortman uit Breklenkamp in 1857 naar Sjoerd Brouwer in De Knipe toog, en niet naar een of andere onbekende duivelbanner in Wolvega, laat zien dat individuele reizen naar onttoveringsdeskundigen deel uitmaken van een groter patroon. Het is nog niet bekend wie de andere specialisten waren, die in noord-oost Overijssel en aanpalend Duitsland voor consult bij betoveringen in aanmerking kwamen (er kunnen zich ook pastoors en ander rooms-katholieke geestelijken onder hebben bevonden), maar dat er met een zekere regelmaat tochten vanuit die streken naar De Knipe werden ondernomen (door wie precies moet in de meeste gevallen ook nog worden bepaald) verteld iets over de situatie daar en over de populariteit van de duivelbanners in De Knipe. Nu kan ook het door Van Teeffelen opgetekende verhaal over de behandelingswijze van Sjoerd Brouwer gevoegd worden bij de andere, relatief schaarse gegevens over zijn praktijk en die van zijn familieleden. Pas wanneer dergelijk onderzoek over een groter gebied is uitgevoerd en de patronen, zowel in ruimtelijk, als in temporeel en sociaal opzicht, van de populariteit van een aantal onttoveringsdeskundigen zijn vastgesteld, vallen er algemene uitspraken te doen¹⁴. De hier vermelde gegevens vormen daar slechts enkele elementen voor. Bovendien hoop ik ook in dit artikelje te hebben duidelijk gemaakt, dat - naast andere bronnen - de kennis van informatie uit kranteberichten bij dit alles op cruciale punten onontbeerlijk is. Er liggen nog heel wat jaargangen van diverse lokale en regionale kranten te wachten.

Noten

1. Jacques R.W. Sinninghe, 'Friese duivelbanners', in: *Nieuw Friesland. Onafhankelijk cultureel weekblad voor het Friese volk* 2 (19 juli 1947) nr. 3.
2. De mededeling over 'Peter Kapoes' was eerder opgenomen in: S.J. van der Molen, *Frysk segeboek* (Assen 1939) 44-46; en daar ontleend aan: G. Kylstra, 'De abbekaten', in: *Friesche volks-almanak voor het jaar 1842* 7 (1841) 107-116. Waar Sinninghe de mededeling over de nog in deze eeuw levende duivelbanner van 'Zwarteveen' [Johannes de Boer, WdB.] opduikelde - hij 'cureerde het vee met behulp van een donderbeitel' - ben ik niet zo gauw gewaar kunnen worden.
3. Zie onder andere: Willem de Blécourt, 'Vier eeuwen Friese duivelbanners', in: Marijke Gijswijt-Hofstra & Willem Frijhoff (redactie), *Nederland betoverd; toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987) 222-231.
4. Willem de Blécourt, 'De volksverhalen van J.R.W. Sinninghe', in: *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) 162-193, aldaar: 164-166.
5. P.J. Meertens-instituut, afdeling dialectologie, nr. 20H1: Verzameling J. Bergsma,

'Bouwstoffen voor het Drentsch woordenboek', daarin: 'Onderzoek naar volksoverleveringen in Overijssel door J.G. van Tuffelen'. Blijkens stempel is dit handschrift, waaruit enkele pagina's missen, eerst in bezit geweest van de Vereniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.

6. *Meppeler Courant* 28 februari 1857.
7. *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 15 mei 1858. Dergelijke berichten ook in de afleveringen van 11 mei 1861, 9 januari 1862, en 15 februari 1884.
8. 'Bitsjoening op de boerderij in Diken', in: *Heerenveense koerier* 22 november 1950. Ook in: S.J. van der Molen, *Ta de Fryske folkskunde* (Groningen 1966) 129-134.
9. Waling Dykstra, *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later II* (Leeuwarden 1869) 168.
10. *Nieuw Advertentieblad* 2 maart 1889. Zie ook: *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 4 maart 1889 en *Maandblad van de vereeniging tegen de kwakzalverij* 9 (april 1889) nr. 4.
11. Dykstra, *Uit Friesland's volksleven II*, 179.
12. Zie onder andere het in noot 2 vermelde artikel. Ik hoop binnenkort nog op deze familie terug te komen (de teksten over hen bevatten nog enkele kleine puzzels).
13. Respectievelijk: *Nieuwsblad van Friesland* 18 en 22 maart 1921, *Provinciale Drentsche en Asser Courant* 29 maart en 7 april 1921. Vergelijk P. Janzen, 'Bijgeloof en divelbanders', in: *Sljucht en rjucht* 15 (1921) 188-191, die ook meldt dat er mensen uit Oldenzaal naar Heerenveen trokken.
14. Zie verder Willem de Blécourt, 'Duivelbanners in de noordelijke Friese Wouden, 1860-1930' in: *Volkskundig Bulletin* 14 (1988) 159-187.

TIJDSCHRIFT OVER TRADITIES EN

TIJDSVERSCHIJNSELEN

VOLKSCULTUUR

SPINVERTELLINGEN

HEKSERIJ

ENGELBERT HEUPERS

LIEFDE EN HUWELIJK

NUMMER

3

1988

STICHTING INFORMATIECENTRUM VOLKSCULTUUR
UTRECHT

V215